
**ד"ר עופר
סיטבון**

עמית בכיר וראש התחום הכלכלי-חברתי במכון שחרית; מרצה בכיר בבית"ס למשפטים במכללה האקדמית צפת; ראש הקליניקה לתאגידיים וחברה במרכז האקדמי למשפט ועסקים.

לשקע מחדש את התאגיד בחברה

לאחרונה הכריז ממשל ביידן כי הוא תומך בהצעת ארגון הסחר העולמי להשעות את הפטנטים על חיסונים נגד מגפת הקורונה. זאת במטרה לאפשר ייצור מקומי של החיסונים ובכך להאיץ את קצב ההתחסנות העולמי. כצפוי, חברות התרופות שרווחיהן נסקו בעקבות גילוי החיסונים הביעו את התנגדותן להצעה. מקרה זה מדגים את הצורך הדחוף בדיון על שאלת מקומם ותפקידם של התאגידים העסקיים בעולם הפוסט-קורונה. ביתר שאת על רקע נוכחותם המתעצמת של התאגידים בחיינו, ובפרט זו של חברות הפלטפורמה האינטרנטיות.

הדיון ביחסים בין התאגיד העסקי לבין החברה האנושית מתנהל מזה למעלה ממאה שנה. מדובר במטוטלת שניעה בין הציפייה ליעילות כלכלית לבין התביעה לאחריות חברתית, ועל רקע הניסיון המתמשך מאז המהפכה התעשייתית להציב רסנים חברתיים לפעילות השוק, שעליו הצביע פולני. חוקי ההגבלים העסקיים, החקיקה הצרכנית והסביבתית, ריסון ההשתלטויות העוינות או שאלת האחריות לקבלני המשנה בשרשרת הייצור הגלובלית - כולם דוגמאות היסטוריות המבטאות את הניסיון המתמשך לשקע את פעילות התאגיד בתוך החיים החברתיים, ולהעמיד את האינטרס הציבורי הרחב, את הטוב הכללי המשותף, כמשקל נגד ליוזמה הפרטית המונעת, בראש ובראשונה, מן הרצון להשאת רווחים.

כדי להבין את השינויים במקומם של התאגידים, כדאי להתבונן בהם על פני שני צירים רעיוניים וכוונולוגיים, שחופפים במידה רבה: הציר שבין מדינת הרווחה לניאו-ליברליזם והציר שבין מדינת הלאום לגלובליזציה. ניתן לומר, בהכללה, שבעידן "תור הזהב" של מדינת הרווחה, עד אמצע שנות ה-70 של המאה העשרים, התקיים במידה רבה זיהוי בין האינטרס התאגידי לבין האינטרס הלאומי. ידועים בהקשר זה דבריו של צ'ארלס וילסון, מנכ"ל ג'נרל מוטורס, שמונה לשר ההגנה בממשל אייזנהאור: *What is good for General Motors is good for America*. התאגיד הגדול היה מזוהה במידה רבה עם המדינה - רנו וסיטרואן היו צרפת, וולבו הייתה שבדיה ופולקסוואגן הייתה גרמניה. הממשלות אימצו מדיניות שעודדה את ה-*national champions* והגנה עליהם, גם באמצעות מדיניות מכסים, בעוד הללו סיפקו מקומות עבודה, שילמו מיסים וקידמו את התעסוקה המלאה ואת הצמיחה הכלכלית שבאמצעותן קידמה מדינת הרווחה מדיניות של חלוקה מחדש. החוזה החברתי הזה היה מבוסס גם על הסכמות עם ארגוני העובדים שכוחם הפוליטי סייע אף הוא בריסון מוטיבציית הרווח של התאגידים, ובוודאי בצמצום פערי השכר בתוך הפירמה. פרופ' ג'ון ראג'י מאוניברסיטת הרווארד תיאר את התקופה הזו באמצעות המושג "ליברליזם משוקע" (*embedded liberalism*), המהדהד את הגותו של פולני ושיש בו כדי לבטא את הקונסנזוס הפוליטי הרחב ביחס למדינת הרווחה ולתפקיד המדינה בהכוונת השוק ובוויסות פעולתו, ושזכה לגב בינלאומי בדמותם של הסכמי ברטון-וודס שהגנו על הכלכלות המדינתיות מפני תנועות הון ספקולנטיות.

בארבעת העשורים האחרונים ה"ליברליזם המשוקע" פינה את מקומו לניאו-ליברליזם. התפשטותה המהירה של הגלובליזציה ועמה החידושים הטכנולוגיים ש"השטיחו" את ה"כפר הגלובלי" ויצרו האחדה תרבותית גוברת; המעבר חסר הגבולות של מידע, הון וסחורות; פירוק המפעל הפורדיסטי ופריסת קו הייצור התעשייתי ברחבי הגלובוס; עליית כוחם של מוסדות על-לאומיים חזקים; חיזוק המגזר הפיננסי הגלובלי - כל אלה הובילו לשינוי טוטאלי במבנה השוקים. הופעתו המחודשת של רעיון "הממשלה הקטנה" זכתה לביטוי פוליטי רב-עוצמה עם עלייתם של תאצ'ר, רייגן, קוהל ובגיין. הדבר הוביל לשחרור הרסנים החברתיים שבהם הייתה משוקעת הפעילות התאגידית, וצמצם מאוד את מרחב התמרון הנתון לממשלות בעיצוב מדיניותן הכלכלית. שחרור זה בא לידי ביטוי, בין השאר, בבנייתה של שרשרת ייצור שהוזילה מאוד את עלויות הייצור

תוך הסתמכות גוברת על "החצנות" בדמות זיהום, ניצול ואף עבודת ילדים; בהחלשה המתמשכת של כוחות הנגד הציבוריים שניצבו מול העוצמה התאגידית הפרטית - איגודי העובדים, התקשורת העצמאית, השירות הציבורי - ובחזיון המחדש של האליטות הכלכליות; בהתחמקות הגוברת של תאגידים מתשלום מס שמצמצמת את הכנסות המדינה ופוגעת בכך ברמתם של השירותים הציבוריים; בגידול בהסכמי סחר שהפיקו עליהם רופף והשפעת התאגידים בעיצובם רבה; בצמיחה אדירה של שכר המנהלים ושל פערי השכר הפנים-תאגידיים; ובעיקר, בהשתלטותו של רעיון השאת הערך לבעלי המניות (shareholder value) כתפיסה המארגנת של דיני התאגידים.

במילותיו של מילטון פרידמן, במאמר רב השפעה שפרסם בשנת 1970: "האחריות החברתית היחידה של התאגיד היא להשיא את רווחיו". למעשה, ניתן לומר שהיעד המרכזי של המהפכה הניאו-ליברלית היה החלת הגיון שוקי-אינסטרומנטלי של עלות-תועלת על מכלול הפעילות המשקית, הפרטית והציבורית גם יחד, במטרה לייעל אותה. כך, בניגוד לתזה שמציע פולני בדבר אופיו המשוקע של השוק והסכנות הכרוכות בנייתו מהחברה, ושאותה מהדהדים באופן מסורתי גם דיני התאגידים הקונטיננטליים, דיני התאגידים בעולם האנגלו-אמריקאי ובישראל מבוססים על תפיסה שונה, בעייתית, על אודות טבעם של שווקים, מדינות ויחידים. על פי תפיסה זו, השוק הנו תחום נייטרלי ו"חופשי" ולכן יש להותירו כספירה נפרדת מהפוליטיקה ולהעניק לו מרחב פעולה מירבי להכוונת ההתנהגות האנושית, באמצעות רגולציה עצמית; המדינה נתפסת כשחקן רב-עוצמה שהתערבותו בפעולת השוק נתפסת כחשודה ואף כלכודה בידי קבוצות אינטרס; והיחיד מתואר כיצור כלכלי רציונלי, אנוכי וממקסם תועלות שחירותו באה לידי ביטוי, בראש ובראשונה, במסגרת פעולתו בשוק.

על-פי עמדה זו, אחריות התאגיד לכל "קהל" שאינו בעלי המניות מהווה "החצנה", ולכן אין מקומה במסגרת דיני התאגידים. במונחיו של פולני, השיח העכשווי הרווח מבוסס על ניתוק (disembedding) של התאגיד מהרקמה החברתית שמיוצגת על-ידי "הקהלים" השונים שעמם הוא מקיים יחסי גומלין - עובדים, נושים, ספקים, לקוחות, קהילות, ממשלות ואפילו הסביבה. ההגיון התאגידי מומשג במסגרת של ספירה כלכלית - השאת רווחיהם של בעלי המניות כתכלית עסקית בלעדית - הנפרדת לחלוטין מהספירה החברתית והפוליטית. בכך תורמים דיני התאגידים להכפפה גוברת והולכת של הדמוקרטיה לכוחות השוק ולהעמקת אי-השוויון החברתי. כפי שהראה פולני, מצב דברים זה מייצר בין השאר תהליכים המעמיקים את ההסחרה של היחסים החברתיים תוך הכפפתם להגיון התועלתני ולמניע הרווח.

החל מסוף שנות ה-90 של המאה הקודמת אנו עדים לגלגול נוסף של יחסי הגומלין בין התאגיד לבין החברה. הדומיננטיות הגוברת של תאגידים במרחב הציבורי - בין השאר, גם על רקע עוצמתם הפוליטית (הניזונה בעיקר מתרומות לפוליטיקאים ומכוח שתדלני רב) וכן תהליכי ההפרטה שהעבירו לשליטתם תפקידים ציבוריים באופיים (מניהול בתי ספר ועד ניהול בתי סוהר), הובילו, באופן דיאלקטי, לשינוי הדרגתי בציפיות

החברתיות מהם. חשיפת פרקטיקות הניצול הפוגעניות של תאגידים רב-לאומיים; תרומתם להעמקת משבר האקלים; הגידול חסר התקדים באי-השוויון ובפערים החברתיים (חרף הצלחת הגלובליזציה לחלץ מעוני מאות מיליונים, בעיקר במדינות הדרום הגלובלי); והמשבר המעמיק של המוסדות הדמוקרטיים במערב - כל אלה הובילו להפנייה גדלה והולכת של המבט החברתי אל השוק, ואל התאגידים בראש ובראשונה. ביטוי נוסף לשינוי הגובר בציפיות החברתיות מהתאגידים, שניתן לראותו כביטוי לתגובת-נגד חברתית המבטאת את "התנועה הכפולה" שאותה תיאר פולני, ניתן למצוא בעיסוק הבינלאומי האינטנסיבי בתחום של "עסקים וזכויות אדם" (business and human rights). השינוי בציפיות מהתאגידים מתבטא במגמה להרחיב את משפט זכויות האדם הבינלאומי ולהחילו גם על פעילותם של תאגידים. כך, בשנת 2011 אימצה מועצת זכויות האדם של האו"ם "עקרונות מנחים על עסקים וזכויות אדם" המגדירים את חלוקת האחריות בין מדינות לתאגידים באופן שמטיל עליהם חובה לכבד (respect) את זכויות האדם. אף שמדובר ב"חוק רך" (soft law) שאינו מחייב, הוא נהנה כיום מהסכמה בינלאומית רחבה, לרבות מצד תאגידים מובילים, ונראה שהוא עתיד להוות חלק מחקיקה מדינתית בשנים הקרובות.

כל אלו, במקביל לצורך התאגידי המתמיד בלגיטימציה ציבורית (social license to operate) ולרמת הניטור חסרת התקדים שמאפשרות הרשתות החברתיות, מגבירים את "הלחץ הנורמטיבי", הכלכלי והמשפטי, המופנה כלפי תאגידים. לחץ זה בא לידי ביטוי בפרקטיקות חברתיות שונות - חרמות צרכניים, תביעות ייצוגיות, קמפיינים למען סחר הוגן, משיכת השקעות (divestment), פריחתן של הצרכנות האתית (ethical consumption) ושל ההשקעות האחראיות (responsible investment) ועוד - שמבקשות, כל אחת בדרכה, להשפיע על תאגידים להביא בחשבון שיקולים שהם מעבר לשורת הרווח, לרבות אינטרסים של קהלים שאינם בעלי המניות - עובדים, צרכנים, ספקים, קהילות ואפילו הסביבה.

לנוכח הלחץ הזה, יותר ויותר תאגידים, בעיקר אלו המצויים בעין הציבורית, מבקשים להתגונן ולנסות להדוף מעליהם את התביעה להעמקת הרגולציה שלהם. שיח האחריות החברתית התאגידי (corporate social responsibility) הוא אחד האמצעים הבולטים בהקשר זה - אימוץ וולונטרי של מחויבויות חברתיות שונות תוך תביעה להותרתן במסגרת "רגולציה עצמית"¹. כך או אחרת, אין ספק שהשינוי בציפיות החברתיות משפיע על ההתנהלות התאגידי, גם מתוך שיקולים תועלתניים

¹ אגב, מעניין לציין בהקשר זה כי רבות מהמחויבויות הללו, שכולטות מאוד בעיקר בתאגידי האינטרנט הגדולים, מתכתבות בעיקר עם סדר היום של הליברליזם התרבותי - החל מגיוון תעסוקתי ועד לזכויות להט"ב - ואינן מאתגרות את המבנה הכלכלי-חברתי של חלוקת ההון.

של מוניטין ודימוי שיכולים להשפיע על היקפי מכירות, גיוס עובדים ואף גיוסי הון. עוד ראוי לציין שהדי-כוטומיה שבין וולונטריות לכפייה אינה כה חדה: כך, למשל, אימוץ קוד אתי וולונטרי עשוי לחייב תאגיד לפעול ליישום האמור בו כדי להימנע מתביעה בגין מצג שוא. בדומה לכך, הטלת חובות לפרסם דוחות קיימות (sustainability reports); הטלת אחריות משפטית על שרשרת הייצור והאספקה התאגידית; או קביעת תנאים במכרזים ציבוריים שמחייבים תאגידים לפעול באופן ראוי (למשל, בתשלום מס או בהעסקה הוגנת) - הם צעדים שעשויים לפעול על "המצפון" התאגידי ולעודד אותו לסטות מההיגיון התועלתני-אינסטרומנטלי ככזה שאמור להניע את פעולתו באופן בלעדי.

משבר הקורונה הוא האחרון בסדרה של משברים עולמיים המחייבים מבט חדש על מקומם של התאגידים בעולמנו. נוספים לו ההעמקה של תחושת הדחיפות לנוכח משבר האקלים; המשבר שבו מצוייה הגלובליזציה הכלכלית לנוכח עליית הפרוטקציוניזם הכלכלי; משבר הדמוקרטיה הליברלית ועליית הפופוליזם; הגידול המתמשך באי-השוויון שמעמיק את הפערים חברתיים; והמשבר הקרב בשוק העבודה על רקע תהליכי האוטומציה. מגפת הקורונה עשויה להאיץ תהליכים שונים כדוגמת האוטומציה או המעבר לאנרגיות חלופיות, ואסור שהשינוי יפסח על התאגיד העסקי. אכן, מאז פרוץ המגפה, רווחי התאגידים הגדולים, ובפרט תאגידי הפלטפורמה האינטרנטיים, זינקו באופן חסר-תקדים. בעידן ה"ביג דאטה", שולטים תאגידי הפלטפורמה באמצעות האלגוריתמים ותנאי השימוש שלהם על המידע שאנחנו צורכים, אופן הצגתו ואפילו עצם חשיפתו בפנינו. מצב דברים זה - בצירוף כריית המידע האינסופית שמקעקעת ללא הרף את פרטיותנו - מעניק להם עוצמה אדירה בקידום תרבות הצריכה המניעה את הכלכלה העכשווית, אך גם בעיצוב דעת הקהל ובהשפעה על המרקם החברתי (למשל, באמצעות הדהוד של "פייק ניוז" בזמן בחירות). אלא שכפי שלימדנו פולני, המשך התנהלות בנוסח של "עסקים כרגיל", מתוך ניתוק של הפעילות השוקית מן החיים החברתיים, אינה בת-קיימא לאורך זמן ברמה החברתית והסביבתית. מכאן, שהדנ"א התאגידי הרווח המעמיד את השאת הרווחים האינסטרומנטלית ואת רווחתם של בעלי המניות כמטרה בלעדית, חייב לעבור טרנספורמציה וה"הצברה" של התאגידים, כלומר להתייחס אליהן כאל גופים בעלי מאפיינים ציבוריים ולא רק כאל שחקני שוק פרטיים.

כך, למשל, ראוי שהתפרצות מגפת הקורונה תוביל לשינוי לא רק בתחום השעיית הפטנטים לטובת חלוקת חיסונים גלובלית, אלא גם בתחום פיתוח התרופות והחיסונים. נדרש כאן מעבר מההיגיון העסקי השלט של חברות הפארמה לעדכון הרגולציה הקיימת ולהרחבת מימון המחקר הציבורי, שאינו מוכווו רווח, לשם פיתוח תרופות שאינן כדאיות מבחינת ההגיון האינסטרומנטלי, הא-מוסרי, של חברות התרופות. תיקון המצב, או, במושגיו של פולני, שיקועו מחדש של השוק בחברה, יהיה כרוך אפוא בביטול הניתוק שבין הפעילות העסקית-כלכלית - יצירת חיסון - לבין התכלית החברתית, היינו: בריאות הציבור. בהקשר התאגידי, משמעות הדברים ברורה: קיים, יותר מתמיד, צורך דחוף בשינוי המיקוד התאגידי בהשאה קצרת טווח של

רווח לבעלי המניות, ובחשיבה הכלכלית-חברתית המחודשת שהתניעה נשיאותו של ג'ו ביידן, המשלבת בין ערכים לבין פרגמטיזם, יש כדי להעניק "רוח גבית" לחשיבה ארוכת-טווח הכוללת בתוכה גם את קידום הרווחה החברתית.

לשם כך, עלינו להרחיב את "ארגז הכלים" שלנו לתיקון היחסים בין התאגיד לחברה האנושית באמצעות "מה שעובד" במציאות. הציפיות המשתנות מתאגידים הובילו אותם לקשב ולשינוי השיח ההגמוני בדבר קדימותם של בעלי המניות. שינוי זה, בתורו, מרחיב ומעמיק את "הלחץ הנורמטיבי" על התאגידים הגדולים, באופן שמתחיל לשנות גם את התאוריה התאגידית. ראוי אפוא לעדכן את חוקי החברות באופן שיטילו על התאגידים מרכיב גדול יותר של אחריות; להגביר את השימוש בדיני ההגבלים העסקיים, בעיקר נגד תאגידי הפלטפורמה; ולצמצם את מקלטי המס (כפי שאמנם מקדם ממשל ביידן); ולבנות מגוון של מודלים תאגידיים שיתבססו פחות על קונפליקט והיררכיה ויותר על אמון ושיתוף פעולה בין העובדים למנהלים. ריבוי מודלים כדוגמת שיתוף עובדים וארגוני עובדים בניהול (כפי שנהוג, למשל, במודל הממשל התאגידי הגרמני), נציגות שווה בקבלת ההחלטות, מודלים קואופרטיביים של בעלות עובדים, עסקים חברתיים ועוד, יאזנו את הכוח והאחריות הכרוכים בניהול התאגיד, תוך צמצום הפריבילגיות הניהוליות של ההנהלה וחיזוק כוחם – אך גם מחויבותם – של העובדים ושל מחזיקי עניין אחרים. מכלול השינויים הללו ירחיב, בסופו של דבר, גם את השגשוג האנושי והחברתי.
